

ПРАЦЯ І ВІДПОЧИНОК – ДУХОВНІ ПОТРЕБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА, П. КУЛІША, У. САМЧУКА)

У статті проаналізовано репрезентації форм відпочинку та ставлення до праці у творчості Т. Шевченка, П. Куліша, У. Самчука. Увага зосереджена на ментальних константах українського народу, характеризується поняття «українська мрія».

Ключові слова: праця, відпочинок, хутір, село, земля, «українська мрія», «хутірська філософія».

В статье проанализированы репрезентации форм отдыха и отношение к труду в творчестве Т. Шевченка, П. Кулиша, У. Самчука. Внимание сосредоточено на ментальных константах украинского народа, характеризуется понятие «украинская мечта».

Ключевые слова: труд, отдых, хутор, село, земля, «украинская мечта», «хуторская философия».

The representation of recreation forms and attitudes to work in the works of T. Shevchenko, P. Kulish, U. Samchuk are analyzed in the article. The focus is on the mentality constants of the Ukrainian people with special attention given to the characteristics of the term «Ukrainian dream».

Key words: work, recreation, farmstead, village, land, «Ukrainian dream», «philosophy of the farmstead».

Священний автор Євангеліє, описавши, як протягом шести днів Бог дав існування небесам, землі та всьому, що на ній є, завершує думку, що на сьомий день Бог закінчив своє діло і спочив. Сьомий день Бог благословив на відпочинок і освятив його. Відтоді людям довірено доповнити божественне діло своєю власною працею, не забуваючи, що вони самі є творінням Божої любові, покликаним до остаточного єднання з Ним. Відпочинок сьомого дня набуває глибокого людського сенсу – це не лише природна потреба, але час, належний до пізнання вищої суті життя.

Споконвіку наш народ керується цим святим правилом. Шість днів люди працюють, а на сьомий день відпочивають. Український народ ушановує працю в піснях, легендах, переказах. З особливим пієтетом змальовують українські письменники людей праці, оспівують землю, хліб. Праця формує духовний і матеріальний світ людини, є першоосновою життя кожного. «З давніх-давен вважалося, що навіть у найбільшому горі очищає, зціляє душу, повертає до життя саме праця», – наголошує М. Стельмахович [15, с. 130].

Українські митці осмислюють працю не лише як першооснову життя, а як могутню життєтворчу силу, не лише як фізичну діяльність, скеровану на вироблення матеріальних благ, але також як розумову, духовну діяльність. Праця возвеличує людину, збагачує її духовно, пов'язує її із Землею – праматір'ю всього

сущого, традиційною обрядовістю предків, багатими традиціями пращурів. Тільки та людина, яка знає жагу та наснагу до праці, не боїться важкої самовідданої роботи в повній мірі відчуває насолоду відпочинку. Цю думку може підтвердити вислів, що віками повторює наш народ: вмійш працювати – вмій відпочивати.

Відпочивати український народ вмів так само пристрасно й широко, як і працювати. Взагалі, для українців характерний максималізм у всьому. Якщо працювати, то до знемоги, якщо відпочивати, то так, щоб «нашим ворогам було тяжко!» [3, с. 177].

Менталітет українського етносу формувався історично не на деструктивних, а на конструктивних духовнотворчих началах. Гуманізм, життєлюбство, працелюбність, волелюбність, щедрість формували психоповедінковий стиль українців. Дослідники ментальності українського народу (М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, Б. Цимбалістий, С. Білоконь, Я. Ярема, П. Юркевич та ін.) визначали, що духовний світ українства характеризується дуалістичною цілісністю несвідомого і надсвідомого, ірраціонального і розумового, почуттів і волі, працелюбності та релаксації, які співіснують за принципами гармонії. Вершинною формою вияву української ментальності є духовність як квінтесенція свідомого творчого життя, адже «емоційні психокультури завжди давали людству титанів мистецтва» [18, с. 188] таких, якими майорить наша література, наприклад, Т. Шевченко, П. Куліш,

У. Самчук і багато інших творчих геніїв, які оспівували ідеали Краси, Істини, Добра, Праці.

В українській літературній критиці сказано вже багато про вищезазначених митців. Існує цілий ряд ґрунтовних праць, які охоплюють біографічний, літературознавчий, філософський, історіософський напрями дослідження творчості цих письменників. Серед них можна виокремити сучасних дослідників творчості Т. Шевченка: Ю. Барабаш, Г. Грабович, І. Дзюба, М. Жулинський, О. Забужко, Б. Лепкий, Г. Ключек, О. Боронь та багато інших; П. Куліша: Є. Нахлік, Р. Баґрій, І. Юдін, В. Пуліна, А. Синіцина та інші; У. Самчука: Ю. Мариненко, І. Руснак, В. Кизилова, Р. Мовчан, А. Жив'юк, Н. Лисенко, В. Саєнко, Я. Поліщук та ін. Незважаючи на те, що постаті Т. Шевченка, П. Куліша, У. Самчука викликають велике зацікавлення дослідників, творчість їхня ще недостатньо вивчена, адже вона має безмежжя граней, сторін і напрямів. Бінарна опозиція праця-відпочинок у творчості вказаних митців ще не була об'єктом уваги українських літературознавців, чим зумовлено актуальність обраної проблеми. У цій статті зроблено спробу систематизувати репрезентації форм відпочинку та осмислити тему праці в літературних текстах Т. Шевченка, П. Куліша та У. Самчука. Пов'язує цих митців не тільки спільна творча епоха (Т. Шевченко і П. Куліш), близькість філософського бачення світу (П. Куліш і У. Самчук), не тільки той факт, що, наприклад, формування української самосвідомості У. Самчука відбувалося під впливом творчості Т. Шевченка (Шевченко для Самчука ніколи не був просто поетом, навіть геніальним. Це була постать культова, ціла релігія, й ставився до неї Самчук із адекватним культовій постаті релігійним пієтетом), а ще й особлива природа Шевченкового, Кулішевого, Самчукового космосів, їхня першість в історії української літератури і вирішальне значення для розбудови просторових відношень у творчості багатьох інших письменників.

В українській ментальній свідомості праця завжди асоціювалася із землею, а земля – з селом та хутором. Тому закономірно, що селянська тема була наскрізною і постійною (хоч, звісно, не єдиною) в національній літературі. Сільські образи постають перед читачем у конкретних витончених деталях. Їхня різбленість, скульптурність в окремих випадках набирає ознак монументальності, підноситься до рівня узагальнень і символів. Наприклад, Т. Шевченко усією своєю багатогранною творчістю возвеличує українське село, часто ідеалізує його, надає йому ознак святості, чистоти, і говорить, що тільки в селі можна пізнати всю красу природи, насолодитися її величчю, відпочити серцем і душею: «Село! І серце одпочине. / Село на нашій Україні – / неначе писанка, село... / А кругом широколисті тополі, / а там і ліс, і ліс, і поле, / і сині гори за Дніпром. / Сам Бог витає над селом» [17, с. 328].

Напроти вагу селу зовсім позбавлений яскравості та привабливості сільських замальовок образ міста. Наприклад, в І. Нечуя-Левицького читаємо: «Міські тіні, мов чорні гадини, помаленьку рачкували вгору,

мов чорні раки клешнями» [9, с. 67]. Звернувшись до закордонної літератури, наприклад, німецької і там знайдемо непривабливий опис міста. Читаємо у трагедії «Фауст» Й.-В. Гете: «Побудувать собі столицю, / Міщанам клітку-годівницю; / Тісні в ній вулички й домки..., / І скрізь по городу всі дні / Багато смороду й крутні... / Гармидер, галас, метушня, / Кишать люді, як комашня...» [1, с. 321].

У Гете місто – це клітка (а клітка – це неволя) для люців, які зчиняють гармидер, галас і метушню на тісних брудних вуличках. У тому місті багато «смороду й крутні» від базарів, де над товарами рояться мухи. Абсолютно непривабливий пейзаж для відпочинку та й, взагалі, для спокійного життя. Зовсім інша картина постає в Шевченковому селі. В такому «раі на землі» відпочиває серце і душа. Вимальовується одухотворена картина села, обрамленого зеленими галями та лісами, синіми горами, Дніпром. І над усім цим оприсутнений образ самого Бога.

У творах Т. Шевченка репрезентація відпочинку представлена наступними формами: 1) фізичний відпочинок тіла й серця: «А серденько одпочине, / Поки сльози ллються» [17, с. 29]. «І умите сльозами / Серце одпочине» [17, с. 372]. «Сонце заходить, гори чорніють, / Пташечка тихне, поле німіє, / Радіють люде, що одпочинуть» [17, с. 339]; 2) духовний відпочинок (втома після розлуки з рідним краєм): «Хоч на годину на Україну, / На неї гляну, подивилось, / І, мов добро кому зроблю, / Так любо серце одпочине» [17, с. 370]; 3) відпочинок від земного життя (після смерті): «Один старий одпочине / В пишній домовині. / Другий старий і так собі / Де-не-будь під тиню. / І обидва спочивають» [17, с. 305].

У Шевченковій творчості праця постає у двох іпостасях: 1) праця під гнітом панщини, яка зводить людей у могилу: «Робота тяжкая, ніколи / І помолитись не дають. / Там матір добрую мою / Ще молодую – у могилу / Нужда та праця положила» [17, с. 491]; 2) рушійна сила, яка приносить достаток, радість та повноцінне життя: «Дуть дівчата в поле жати / Та, знай, співають ідучи» [17, с. 9]; «Плугатарі з плугами йдуть, / Співають ідучи дівчата, / А матері вечерять ждуть» [17, с. 322].

У візії Шевченка обрана Богом земля, обітована земля, ідеальне місце у світі для працюючого народу – це Україна: «Меж горами старий Дніпро, / Неначе в молоці дитина, / Красується, любується / На всю Україну. / А понад ним зеленіють / Широкої села, / А у селах у веселих / І люде веселі» [17, с. 410]. Міфопоетичний образ Дніпра тут згуртовує Україну в цілість, яка набуває принципового в Шевченка виміру олюдненості – через локус села («веселого»), а відтак і «людей веселих». Далі ідилічна картина обривається згадкою про «панський слід», який стає на перешкоді омріяної Шевченком української ідилії.

Відпочинок на лоні природи, у тінистій липовій алеї старосвітського хутора, як і виснажлива праця були добре відомі головному «хуторянину» української літератури П. Кулішу. На думку письменника, тільки перебуваючи в гармонії з природою, в умовах хутірського життя, людина відчуває єдність душі і

тіла, час плине спокійно, серце наповнюється тихою радистією. Таким життям, вважав П. Куліш, живе хуторянин, селянин, якого обминуло міське життя з його гамірністю, міщанством, егоїзмом, холодним розрахунком. Український хуторянин у Куліша – це особливий тип людини, в якій зосереджено все краще, що сформувала культура України.

На хуторі Мотронівка, родинному маєтку Білозерських (зараз хутір Ганнина пустинь поблизу с. Оленівка, Борзнянського району, Чернігівської області), Куліш прожив найщасливіші роки свого життя. Цей куточок раю на землі вздовж і впоперек сходить письменник своїми босими ногами. Ця земля давала йому не тільки хліб насущний, відпочинок «від докучливого Блатенська» (Петербург – Л. С.) [6, с. 228], а й насагу творити добрі діла в ім'я України. Пантелеймон Куліш створив цілу хутірську філософію, якою планував змінити спосіб життя України.

Хутір у Куліша – не тільки первісне національне середовище, протиставлене русифікуючій урбанізації, своєрідний заповідник для збереження етносу, а й простір внутрішнього духовного розвитку людини в її єднанні з природою, навіть у поверненні до природного стану [5, с. 53].

Пропонуючи свій ідеал українського життя, П. Куліш виходив саме з природності українського народу. Така натуралістична орієнтація впливала саме з ідеї природного розвитку людини і суспільства, виступаючи передусім підвалиною національного характеру. Сформований таким чином на природній народній основі, національний характер виражав внутрішнє багатство і поетичну приналежність душі українця, невичерпний духовний та інтелектуальний потенціал нації.

Українська нація з самої природи насамперед є селянською, але не в класовому, а в духовному розумінні, як психологічна категорія. Крім того, сюди слід віднести і почуттєвість, що тісно пов'язується з релігійністю. Тому завдяки своїй «селянськості» та почуттєвості хутірська філософія стає ближчою і співзвучнішою з етнопсихологічними рисами українця.

Проповідання «хутірської філософії» Куліш опирає на своє уявлення про українців як споконвічно хліборобський народ, відмінний од «розбишацьких народів», «не-пахарських», кочівних: «Народ наш український споконвіку в хліборобстві кохався: тим він і по найкращій землі од Люблина та аж до Саратова, од Путивля та аж до Кавказу і волею, й неволею розкинувся»; «Яко народ ізпредку-віку пахарський, кохались наші предки в селах розлогих» [4, с. 7].

Погляди на життя людини в гармонії з природою П. Куліша, його «хутірська філософія» співзвучні з тими ідеями У. Самчука, які він відтворив у своїх романах. Так як і П. Куліш, У. Самчук на сторінках своїх творів створив своєрідну філософську концепцію, що осмислює український світ. Центром цього ідеального світу, де людина знаходить «усаміток», де панує ситість, добробут, статки, лад є Хутір. Образ Хутора в доробку письменника поліфонічний і наскрізний уже хоча б тому, що представлений майже

в усіх великих творах митця. Тим більше, що перший том трилогії «Ost» має доволі промовисту назву – «Морозів хутір».

Ю. Мариненко вважає, що в українській літературі вочевидь нема життєрадіснішого, більш діоністського твору за «Морозів хутір» Уласа Самчука. І ця життєрадісність і діоністство, що так щедро виявлені в романі, відіграють у Самчуковій художній концепції історичної долі українського селянства певну, цілком визначену функцію [7, с. 9].

По-перше, письменник витворив досить цілісну, оброблену до найдрібніших деталей картину ідеального життя селянської родини. Суспільна значимість такого ідеалу завжди є дуже великою. По-друге, своїм «Морозовим хутором» так само, як і майже всіма іншими творами, у яких, як правило, є розділи, присвячені показу матеріального та духовного благополуччя селянських родин, письменник концептуально протистоїть майже всій радянській літературі, яка, реалізуючи партійні установки, намагалась усіма можливими засобами очорнити куркульство.

У романі «Морозів хутір» помітне зображення так званого «ідилічного» часопростору. Але картини сповненого достатку, святкування та розваг хутірського життя зовсім не видаються зайвими. Для У. Самчука хутір – це форма збереження національної самобутності народу.

Події в романі розгортаються від Різдва до Великодня, в умовно-символічному часі. Христове Різдво та Христове Воскресіння – найдавніші та найсвітліші християнські свята року, коли радість входить у кожен дім, кожна родину, коли наші серця сповнюються надією, милосердям, любов'ю до ближнього. З давніх-давен в Україні на ці свята словесним і магічним актом люди створюють образ багатства, щастя, миру й спокою у своєму домі. На свята працювати суворо заборонялося, тому в цей час люди відпочивали. Відпочивали вони переважно за столом, який на кожному святі за українською традицією завжди займав чільне місце. Саме на свято всі відчували, що таке родинне тепло, родинне вогнище, що свій жар черпає з глибин давнини. У романі «Морозів хутір» древність коріння родини Морозів відчувається навіть у їжі, яку вони їдять і яка приносить їм пишне здоров'я: «На столі появилися голубці з пшоном і шкварками. Появилася кишка, начинена гречаною кашею і кров'ю. Появилися вареники у добрій, густій сметані. Появився щупак фаршований. Знані, свої, гострі, соковиті – міцні і ситі страви» [11, с. 38]. Обов'язкові 12 страв, кутя, узвар на Святий вечір, запашна паска й крашанки на Великдень, коливо у поминальні дні, усі ті борщі, вареники, пироги, печене, смажене, варене – все це нерозривно пов'язане з буднями й святами українців, з особливостями їх традицій та культури, з урочистістю, яка притаманна українській ментальності, зі смаком, естетичною наповненістю, навіть гурманством.

У спогадах «На білому коні» Улас Самчук зазначає, що був трохи захворів і звернувся до лікаря, щоб той виписав йому рецепт лікування. Лікар, оглянувши Самчука, сказав: «Нічого, поїдете додому,

відпочинете, наїстесь доброї волинської ковбаси – і де те дінеться» [14, с. 134]. Отже, атмосфера рідного дому, родини, навіть їжа, яку звикли споживати українці, впливала на них зцілююче, відроджувала сили, давала наснаги до праці й творчості.

Між іншим, Д. Донцов не сприйняв цей роман У. Самчука, охарактеризувавши його як «цілий гімн на честь черевоугодства і жуючих щелепів» [2, с. 112]. Але мусимо заперечити цю думку, адже цей твір по-своєму дуже активно «працює» на українську ідею. Ю. Мариненко у статті «Схід-Захід» коментує свою позицію щодо закиду Донцова: «Спостереження справедливе лише в тій мірі, що Самчукові герої справді багато їдять, але аж ніяк у тому сенсі, що це є негативною стороною твору. Літературні персонажі взагалі полюбляють поїсти. Їдять вони в Гомера і Рабле, в Котляревського і Гоголя, їдять і в Самчука й не лише в «Морозовому хуторі»... Важливо інше, – наголошує Ю. Мариненко: в Самчука вони їдять підкреслено по-різному. Якщо в першому томі «Ost»-у це бенкетування – «по-справжньому святкове дійство, в якому бере участь насамперед людська душа», що в цілому створює «апофеоз повноцінного життя, щастя, молодості...» [8, с. 80-81], зрештою створює враження гармонії душі й тіла, то в «Темноті» (II том трилогії «Ost») це кривава, по-справжньому азіатська оргія, що підкреслює цілковиту деградацію її учасників до стану людини з двору російських царів часів Івана Грозного чи Петра I. Якщо в «Морозовому хуторі» воно впливає з відчуття перспективи, в «Темноті» – з розпачу, ніщо, здається, крім спільної неволі, не в'яже учасників. Звідси підкреслена тілесність, безособовість – «хтось», «повне тіло», «повні торси», «пітні обличчя», «губи чвакають» тощо. «Довгий, ситий стіл ревів і бушував, мов бик, що вирвався на арену. В його пашеку кидалися все нові і нові гори поживи (...) все довкруги реготало, від краю до краю клекотав той регіт...» [12, с. 334]. Тут письменник скористався здавна відомим у літературі засобом контрасту, побудованому на напруженому протистоянні бінарних опозицій. «Дихотомічна архітектоніка твору, – як зазначає М. Ткачук, – є здобутком роману XIX століття... В українській прозі до паралелістичної

структури вдавалися П. Куліш («Чорна рада», 1857), А. Свидницький («Люборацькі», 1861), І. Нечуй-Левицький («Хмари», 1871)...» [16, с. 12]. До цих пошуків пильно приглядався й У. Самчук.

Працю Улас Самчук визначав «великанською рушійною силою» [13, с. 177]. Натхненна праця на землі поєднувала життєрадісність і терпіння, особисту ініціативу й сподівання на власні сили. Вона плекала в душі хлібороба відчуття самодостатності, незалежності, гідності, навіть естетичного смаку. Лінь вважалася одним із найстрашніших гріхів, бо вона руйнувала гармонію між хліборобом і живим космосом. Це ще одна щільна, в яку вдирався хаос і нівечив людські долі. Така позиція Уласа Самчука дає привід нагадати ідею «сродності» Григорія Сковороди, яка за своєю суттю була не стільки морально-етичною, скільки метафізично-онтологічною [10, с. 351].

Отже, у творчості Т. Шевченка, П. Куліша та У. Самчука праця – це одна з найважливіших здатностей людини, бо лише людина свідомо ставить перед собою мету і впливає на природу. Праця нерозривно пов'язана із землею, вона створює гармонію людини з природою та підносить людину до Бога. У баченні письменників праця на землі – сенс життя, а простір, де людина може черпати фізичні й духовні сили – це хутір і село (коріння роду). Але важливою потребою людини є також і відпочинок, що у філософії митців виступає «чимось священним» (як і праця), адже це притаманний людині спосіб віддалитися від часом надмірно вимогливого кола земних справ, щоб поновити свої фізичні та духовні сили.

Історіософія У. Самчука, його мрії щодо життя у вільній, процвітаючій Україні, можна сказати, – це своєрідний «альтернативний» проект перспективи українського села, альтернативний історичній реальності. Це, зрештою, мрії П. Куліша – бачити свій народ заможним, щасливим, вільним серед рідних народів Європи. А в історико-літературному контексті це і мрія Т. Шевченка, і «українська мрія» селянина всієї української літератури – жити заможно, щасливо, вільно, працюючи на своїй, не панській землі (саме працюючи, а не байдикуючи, не чекаючи манни небесної).

ЛІТЕРАТУРА

1. Гете Й. Фауст / Йоганн Гете ; [пер. з німецької М. Лукаша]. – К. : Держлітвидав УРСР, 1955. – 99 с.
2. Донцов Д. Дві літератури нашої доби / Дмитро Донцов. – Львів : Товариство української мови. ім. Т. Шевченка. – 1991. – 296 с.
3. Куліш П. Вибрані твори / Пантелеймон Куліш ; [упорядкув. текстів, передм. та прим. І. М. Андрусіяка]. – Харків : Веста : Видавництво «Ранок», 2004. – 320 с.
4. Куліш П. Хмельницька: Історичне оповідання / Пантелеймон Куліш. – СПб. : Основа, 1861. – 123 с.
5. Лисий І. «Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини)» / Іван Лисий. – К. : Дніпро, 1990. – С. 43–66.
6. Лист до Бодяньського від 18 червня 1853 р. / Пантелеймон Куліш // П. Куліш. Листи / [упоряд., комент. О. Федорука]. – К., 2005. – Т. 2 : 1851–1897 – 350 с.
7. Мариненко Ю. Тема селянства у творчості Уласа Самчука : автореф. дис. ... канд. філол. Наук : 10.01.01 / Мариненко Ю. В. ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 17 с.
8. Мовчан Р. «Морозів хутір» Уласа Самчука / Раїса Мовчан // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. – Вип. VI. – Тернопіль, 2000. – С. 73–86.
9. Нечуй-Левицький І. Старі гультя [Електронний ресурс] / І. Нечуй-Левицький. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/578980>.
10. Руснак І. «Я був повний Україною...»: Художня історіософія Уласа Самчука : [монографія] / І. С. Руснак. – Вінниця : ДП ДКФ, 2005. – 406 с.
11. Самчук У. Морозів хутір / Улас Самчук // Самчук У. Ost : [трилогія]. – Тернопіль : Джура, 2005. – 452 с.
12. Самчук У. Темнота Ost. / Улас Самчук // Самчук У. Ost : [трилогія]. – Тернопіль : Джура, 2006. – 459 с.

13. Самчук У. Кулак. Месники. Віднайдений рай : [роман, оповідання, новели] / Улас Самчук – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2009. – 488 с.
14. Самчук У. На білому коні / Улас Самчук. – Львів : Літопис Червоної Калини, 1999. – 340 с.
15. Стельмахович М. Українська народна педагогіка / Мирослав Гнатович Стельмахович. – К. : Рад. школа, 1985. – 349 с.
16. Ткачук М. Жанрова структура романів І. Франка / Микола Платонович Ткачук. – Тернопіль : Тернопільський держ. пед. ін., 1996. – 124 с.
17. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К: Дніпро, 1974. – 623 с.
18. Юрій М. Етногенез українського народу / Микола Федорович Юрій. – К. : Кондор, 2008. – 262 с.

© Солодар Л. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії 10.05.2012 р.